

B E L L E T E N

Cilt: LVII

Nisan 1993

Sayı: 218

ESKİ İMPARATORLUK DEVRİNDE TANRI RÊ

Yrd. Doç. Dr. MÜRÜVVET KURHAN

Avrupa'da, Mısır tarihi ve medeniyetine ilgi Rönesans devrinde, antik grek yazarların incelenmesiyle, başlamış olup, XVII. yüzyılda hiyeroglif yazıların deşifre denemeleri yapılmış, ama genellikle ön yargılı davranışlar sonucu hayal gücüne dayalı yanlış yorumlara gidilmiş ve bu yüzden çalışmalar verimsiz kalmıştır.

Araştırmaların sağlam temellere dayandırılması Napolyon'un 1798'deki Mısır seferinden sonra başlamıştır. Bu sefer sonunda "Mısır'ın Tasviri" adlı eserin yazılmasından ve Reşit'te bulunan hiyeroglif, demotik ve eski yunan yazılarında üç dili havi, V. Ptoleme devrine ait "Rozet Taşı"nın bulunmasından sonra araştırmalar ve arkeolojik çalışmalar hız kazanmıştır. Fransız bilim adamı François Champollion 1822'de hiyeroglifle yazılmış özel isimlerdeki harfleri çözmeyi başarmış, böylece diğer yazıların okunması da kolaylaşmıştır. Bu bilgilerden hareketle Champollion elde edebildiği papirüs ve yazıtların anlamını çözmeye devam etmiştir. Hiyeroglif yazının çözümlenmesi Eski Mısır konusunda yapılan araştırmalar için büyük bir atılım oldu ve bir nesil sonraki bilim adamlarının çalışmalarlarıyla bu konudaki bilgiler artırıldı ve güçlendirildi. Hem de "Egyptologie" adı altında gerçek bir bilim dalı haline getirildi. Alman Richard Lepsius ve Fransız Emanuel de Rougé, kronolojik sıraya dikkat ederek, metodlu bir çalışmayla, ayrıntılara dayanan araştırmaları önemli ölçüde arttırdılar. Mariette yaptığı kazılarla, Chabas ve Goodwin hiyeratik yazılarla yazılmış papirüslerden çeviriler yaparak, H. Brugsh demotik yazıyı çözümlenmesi Eski Mısır konusunda yapılan araştırmalar için büyük katkılarda bulundular. Adolf Erman ise Mısır tarihinin üç esas devrinin belirleyici özelliklerini ortaya koyan eserinin yanında hiyeroglif yazının grammer kurallarını tesbit etti.

Bu bilim adamlarının çalışmaları daha sonraları G. Steindorff, K. Sethe, H. Schaeffer, L. Borchardt, W. Spiegelberg, J.H. Breasted tarafından

sürdürülmüştür. Fl. Petrie ve Ed. Naville'in kazıları, Griffith'in çalışmaları, G. Maspero'nun araştırmaları "Egyptologie"nin ilerlemesini sağladı. Maspero, Mısır'ın siyasi ve dini yapısı, medeniyeti ve edebiyatı üzerine yaptığı incelemelerle konu hakkındaki bilgileri arttırdı. "Egyptologie"nin öncüleri olan bu bilim adamları sayesinde Mısır tarihi ve medeniyeti hakkındaki çalışmalar bugünkü durumuna erişti.

Şunu ifade etmek gerekir ki, Mısır'ın karmaşık medeniyetine nüfuz etmek gerçekten çok zordur ve genellikle ancak "Piramit Metinleri" "Sanduka Metinleri" gibi Piramitlerin yeraltı odalarının duvarlarına ve sandukalar üzerine yazılan yazıtlarla, "Ölümler Kitabı" gibi pek çok öteki dünya ile ilgili yazılan papirüslerin incelenmesiyle, net olmasa bile bazı konuların anlaşılması mümkün olmaktadır. Başlangıçtan itibaren bilim adamlarının yaptıkları aslında gerçek bir polis araştırmasına benzemiş, yine de bazı konularda, kanımızca kesin bir netlik elde edilememiş, fikir yürütmekle yetinilmiştir.

Mısır ile uzun siyasi ve kültürel bağlarımıza rağmen maalesef eski Mısır tarihi ve medeniyeti ile ilgilenmemiz çok yakın tarihte başlamıştır. Bu yüzden yapılan çalışmalar oldukça kısıtlı kalmış, daha ziyade genel mahiyette yürütülmüştür. Aslında Mısır medeniyetini, tam olarak anlamak için, hiyeroglif yazısını bilmekten öte, yukarda andığımız, Avrupa dillerinde tercümesi bulunan metinlerin incelenmesi gerekmektedir.

Biz burada, bir "Egyptologie" denemesi olarak, hiyeroglif yazısından Fransızcaya çevrilen Piramit ve Sanduka Metinlerinden hareketle, bu konuda, özellikle Fransız bilim adamlarının araştırmalarından yararlanarak, Mısır Medeniyetinin önemli unsurlarından biri olmasına rağmen, Türkçe literatürde hakkında yeterli araştırma bulunmayan, "Eski İmparatorluk devrinde tanrı Rê" konusunu kronolojik bir çerçeve içinde incelemeye çalışmış bulunuyoruz.

Güneşin Doğuşu

Eski Mısır'da Nil boyunca, göçebe halinde yaşayan kabileler Neolitik Çağ'dan itibaren (M.Ö. 5000-4000) yerleşik hayata geçtiler ve yavaş yavaş bunların yerleşim yerleri belirlenmeye başladı. Zamanla gelişmesi sonucunda kabileler prenslikleri (vilayetleri) kurdular. Bu prenslikler, tarihi devirlerde, buldukları bölgelere göre -ki Delta bölgesinde bir veya zaman zaman iki, Yukarı Mısır'da bir olmak üzere krallıklara bağlandılar. Her prenslik bir vilayet teşkil ediyordu (eski mısırca Sepat, Yunanca Nomo) ve merkezi bir şehirden (mısırca Niyut) idare ediliyordu¹. Her vilayetin koruyucu tanrısı vardı. Her tanrının kendi sınırları içinde, kendine özgü bölge-

¹ Guy et M.F. Racht, *Dictionnaire de la Civilisation Egyptienne*, Paris 1970, s. 13 ve 180.

sel işlevi vardı, bölgenin dışında etkisi azalırdı. Bu yüzden her vilayetin tanrısı yaratma ve verimlilik gibi varoluşun temel özelliklerini benliğinde taşırdı². Bu tanrıların herbirinin ilahiyatı ilgili din adamları tarafından geliştirilmişti.

Mısır'da Eski İmparatorluk devrinde 38 vilayet bulunmaktaydı ve her vilayetin kendi tanrısının mabedi (Het neter-tanrının şatosu), prens veya valinin sarayı (Heka Het), arması, yerel bayramları, dini kutsamaları farklıydı³.

Bütün bunların dışında, ayrıca, Mısır'da dört önemli kültür merkezi bulunmaktaydı: Heliopolis, Memfis, Hermopolis ve Teb. Bunlardan herbiri kendi tanrılarına özgün yaratma teorileri geliştirerek, bir yerde, kendi tanrılarının imparatorluk tanrısı olabilmesi için yarışa girmişlerdi⁴.

Kült merkezlerinden ve vilayetlerden biri olan, mısırsca On veya İyun "merkezi site" anlamına gelen, greklerin ise yerinde bir ifadeyle Heliopolis dediği "güneş sitesi", Mısır tarihinin başlangıcında büyük bir önem taşıdı⁵. Kraliyetin başkenti olup olmadığı bilinmemekle beraber din adamlarının tanrı Rê ile ilgili olarak ortaya koydukları dünyevi ve uhrevi kuramlar sayesinde II. Hanedandan itibaren Eski İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2825-2400) tüm ülkenin dini merkezi haline gelerek en parlak devrini yaşadı.

Evrenin yaratılışı ile ilgili en eski teoriyi ortaya koyan din adamları tedrici olarak tanrı Rê'ye ulaşmışlardır. Bu din adamları ilk önce yeraltı güçlerini temsil eden, aslan, yılan ve bir çeşit fare ile simgeleştirilen ve ismi "eksizsiz"⁶ anlamına gelen tanrı Atum'u yüceltmişler, onu yaratıcı tanrı ilan etmişler ve özellikle onun evrensel tanrı vasfını vurgulamışlardır. Bununla da kalmayıp diğer tanrıları onun yarattığı konusunda hipotezler öne sürmüşlerdir⁷. Heliopolis'teki inanışa göre "dünyanın yaratılmasından önce suyla dolu, engin bir çukur başlangıç ummanını (Nun) teşkil ediyordu ve bu ummanda hücreler cansız, hareketsiz (nenu) bir şekilde bulunuyordu. Bunlar arasında henüz adlandırılmamış, sonraki tüm canlıları

² A. Eggebrecht, *L'Egypte Eternelle*, Paris 1970, s. 270.

³ Guy et M.F. Rchet, *a.g.e.*, s. 180.

⁴ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 234.

⁵ Guy et M.F. Rchet, *a.g.e.*, s.123.

⁶ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 294.

⁷ François Daumas, *la Civilisation de l'Egypte Pharaonique*, Paris, 1967, s. 66 ve 582.

benliğinde toplayan bir ana hücre Atum⁸ bulunmaktaydı⁹. Kendi cinsinde eksiksiz ve yetkin olan, bir yerde erkek ve dişi özellikleri benliğinde bulduran Atum ilahi bir güçle kendi kendini yaratmıştır. Bundan sonra yaratma arzusuyla doğu tepesinin teşkil ettiği doğal merdiven vasıtasıyla başlangıç ummanı Nun'dan¹⁰ bir tepenin üzerine çıkararak¹¹ Dokuzlu tanrılar (Mısırca Pesecet, Yunan Ennea)¹² grubunun ilk çifti olan tanrı Şu (Hava tanrısı) ve tanrıça Tefnut'u (Rutubet tanrıçası) yaratmıştır. Böylece Atum kendi kendine döllenerek erkek ve dişi ilk farklı çifti yaratmış oluyordu¹³. Şu ve Tefnut, yer tanrısı Jeb ve gök tanrıçası Nut'u yarattılar. Şu, Jeb'le Nut arasına girerek her iki tanrıyı birbirinden ayırmıştır¹⁴. Jeb ve Nut ise, çocuklarının sayısını arttırarak, dört tanrı ve tanrıça kardeşler ve eşler olan Oziris, İzis, Seth ve Neftis'i dünyaya getirmişlerdir. Böylece Atum ve dört çift tanrı ve tanrıçalar ilk kutsal aileyi oluşturdular. Bundan sonra Thot, Anübis, Horüs, Maât ve Hathor gibi tanrılar ve daha sonra insanlar ve bütün varlıklar yaratıldılar. O halde Atum ilk önce tanrıları, sonra insanları kalbinde¹⁵ tasavvur etti, ağzından çıkanla (kelam = logos (yunanca) yarattı¹⁶.

Tanrı Rê ise Heliopolis'te Atum'la birlikte tapılan yerel bir tanrı idi. Sabah, öğle, akşam bütün haşmetiyle görünen Rê,¹⁷ aslında, hiç bir resim, heykel gibi ikonlara ihtiyacı olmayan bir tanrıdır. Rê veya Râ'nın "Râu" (vermek, yaptırmak, yaratmak) kelimesinden türetildiği ve böylece "yaratıcı" anlamına geleceği düşünülmektedir¹⁸. Hatta tanrı olarak Rê'nin

⁸ Atum: Kabartmalarda Firavun taçlı bir insan olarak gösterilmiştir. Adem ismiyle benzerliği kabul edilmiştir.

⁹ Alexandre Moret, *Histoire Ancienne*, Paris 1929, s. 209.

¹⁰ Genellikle dini teorilerin doğal olaylara dayanılarak ortaya atıldığı ve ilk başta her yıl Nil'in taşma olayının mısırlıları etkilediği düşünülebilir. Delta bölgesinde taşma olayının akabinde görülen bataklıklar Nun'u ifade ediyor ve bu bataklıklarda suyun üzerinde kalan tepecikler kanımızca dünyanın başlangıcı ile ilgili bir görünüm ortaya koyuyordu.

¹¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 209.

¹² Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹³ Erik Hornung, *les Dieux de l'Égypte*, Paris, 1986, s. 202.

¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁵ Mısırlılara göre beyinin vazifesini kalb görüyordu.

¹⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁷ Tanrı Rê'nin yeryüzündeki simgeleri Anka Kuşu ve Mnevis öküzü idi. Anka kuşu ile ilgili kısım daha ileriki sayfalarda görülecektir. Mnevis (mısırca Merur), Apis gibi yaratıcı gücün sembolü ve tanrıyla ilgili bir varlıktır. Tanrı Rê'nin yaşayan ruhu, habercisi, görüntülerinden biri olarak kabul edilir. Heliopolis öküzü de denilir (Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 164, G. Maspero, *Causeries d'Égypte*, Paris, 1903, s. 247-249).

¹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 209.

kökeninin Delta bölgesinin güney batısında Sahebu'dan olduğu¹⁹, daha sonraları, Heliopolis din adamları tarafından benimsendiği zannedilmektedir. Her halükarda, II. Hanedan devrinden itibaren (M.Ö. 2800) din adamları, belki de Atum'un gözle görünen bir varlık olmaması veya insanların tahayyül edemediği bir tanrı olması dolayısıyla tüm yaratıcılık vasfını tanrı Rê'ye aktarma yoluna gitmişlerdir. Bununla beraber tanrı Atum'u tamamen gözden düşürmemişler, Rê'nin bir durumu, yani batan güneşle özdeşleştirmişlerdir. Böylece Atum'un benliğinde, hergün akşam girdiği, kökeni olarak kabul edilen yerle, bir gök cismi olan Rê birleştirilmiş²⁰ ve Rê-Atum olarak adlandırılmıştır. Zaten "Ölümler Kitabı"nda²¹ Rê'nin Atum şekliyle karanlık dünyada dolaştığı ve doğan güneşin gece güneşi Rê-Atum'dan çıktığı belirtilmiştir. Bundan Başka "Piramit Metinleri"nde²² Rê-Atum'dan bahsedilmekte ve Atum'un Rê olarak yaratıcı tanrı anlamına geldiği belirtilmektedir²³.

Doğan güneşle ilgili olarak din adamları Rê'yi Rê-Hepri olarak adlandırdılar. Hepri bir gübre böceğiyle veya ender olarak baş kısmında bir gübre böceği²⁴ olan bir insanla ifade ediliyordu. Hepri'nin "heper" fiiliyle ilgili olduğu zannedilmektedir ve hayata gelmek (doğmak, varolmak) anlamına gelmektedir²⁵. Hepri böceğinin yuvarlak bir gübre parçasına yumurtalarını bırakması ve bu yumurtalardan yavruların döllene olmaksızın çıkması, Hepri'nin başlangıç tanrısı olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Bazı resimlerde gübre böceği Hepri ufukta güneşi iterek doğmasına yardım ediyor gibi gösterilmiştir. Rê-Hepri olarak Rê'nin kendi kendinin yaratıcısı olduğu ortaya konulmuştur²⁶.

¹⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 297 ve 633.

²⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 293.

²¹ Ölümler Kitabı: Ölümlerin mumyalandıktan sonra sargılarının arasına, sandukaların içine veya bir kutu içinde mezara konulan ve büyümler metinleri, ölümlerle ilgili duaları ve tanrı Rê ve tanrı Oziris'e yöneltilen ilahileri içeren papirüslerdir. Esas amaç bu metinler sayesinde öteki dünyadaki ebedi yolculuğuna çıkan ölümlerü korumak ve rahatlatmaktır. Bu metinleri Fransız Champollion "Ölümlerle İlgili Ayinler", Alman Lepsius ise "Ölümler Kitabı" olarak adlandırmışlardır (Guy et M.F. Rchet, *a.g.e.*, s. 169).

²² Piramit Metinleri: V. Hanedanın son firavunu olan Unas'tan VI. Hanedanın son firavunu II. Pepi'ye kadar olan firavunların piramitlerinde yer altı odalarda bulunan yazıtlar.

²³ Texte des Pyramides'den naklen Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 79.

²⁴ Ramsesler devri kraliçelerinden Nefertari'nin mezar resimlerinde görülmektedir.

²⁵ Guy et M.F. Rchet, *a.g.e.*, s. 228.

²⁶ A. Eggbrecht, *a.g.e.*, s. 241.

Rê, yalın olarak, sadece güneşin öğle vakti²⁷ tam tepeden olduğu, bütün haşmetiyle görüldüğü zamanki adıydı. Bununla beraber güneşin öğle vakti şekli, o zamana kadar imparatorluk tanrısı olan ve firavunların kendinden geldiği kabul edilen Horüs'le²⁸ özdeşleştirilmiş ve Rê-Horakti (ufkun Horüs'ü) olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Horüs, Haroeris adı altında Rê'nin oğlu olarak kabul edilmiştir²⁹. Gize'deki dev piramitlerin yanındaki Sfenks, Rê-Horakti'nin dünyadaki bir görüntüsü gibi görülen firavun Kefren'i Horüs-Kefren olarak ifade etmektedir ve yüzü "göksel kopyası"³⁰ olan güneşin batış yerine doğru olarak yapılmıştır. Bu da bize, firavunların, bundan böyle, benliğinde Horüs'ü taşıyan tanrı Rê'yi en büyük tanrı olarak kabul ettiklerini kanıtlamaktadır.

Böylece Rê'nin, Hepri-Horakti-Atum isimleriyle bir yandan üç görüntülü olduğu, diğer taraftan ise "sabahleyin çocuk, öğleyin olgun, akşam yaşlı bir insan"³¹ imajıyla üçlü bir özelliğe sahibolduğu belirtilmiştir. Bir yerde dairesel bir şekilde, her devirde, her yaşta insanın hayatını düzenleyen, hayat veren, yaratıcı vasfı vurgulanmıştır.

Yaratıcı Tanrı Rê

Aslında yaratıcı tanrı olarak Rê'nin yukarıda ele aldığımız tanrı Atum'tan farkı yoktur. Rê-Atum olarak Rê, henüz evren bir kaos içindeyken ve "yer, gök, insanlar ve ölüm bulunmazken" varolan kopkoyu karanlıklar içinde bulunan Nun³² üzerinde kendi kendini yarattıktan sonra kutsal bir tepe olan Benben^{33,34} üzerine yerleşmiş Nun'un koyu karanlığına karşı ışığı (nur) yaratmıştır. "Piramit Metinleri"nde Rê hakkında, "Merdivenin tepesine çıkan ey Atum, ey Hepri kutsal yer olan Heliopolis'te Anka

²⁷ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 219.

²⁸ Tanrı Horüs diğer bir gök tanrısı ve hanedan tanrısı olarak tanrı Rê'nin rakibiydi ve Rê gibi gökte ve doğada yüce bir güç olarak görülüyordu (Alexandre Moret, *Le Nil*, Paris, 1926, s. 179) Bununla beraber Horüs Ennea'ya kabul edilmemiş ancak Rê-Horakti olarak tanrı Rê'nin benliğinde yer almıştır.

²⁹ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 279.

³⁰ Albert Champdor, *Le Livre des Morts*, Paris, 1963, s. 21.

³¹ Françoise Dunand-Christiane Zivie-Coche, *Dieux et homme en Egypte*, Paris 1991, s. 43.

³² F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 55-56.

³³ Benben: Güneş için kullanılan Uben (doğmak) fiilinden geldiği düşünülmektedir. İlk kutsal taştır.

³⁴ F. Dunand-C. Zivie Coche, *a.g.e.*, s. 60.

kuşu (mısırca Benu, yunanca Foinix)³⁵ gibi dikilitaştan yükseldin³⁶ denilmiştir. Burada, karanlık dünyadaki seyrini tamamlayan Rê-Atum'un kendi kendini yaratarak bir ışın diskine dönüştüğü, yani Rê-Hepri olarak yükseldiği ifade edilmiştir. Bundan sonra mastürbasyonla veya tükürerek ilk olarak Şu ve Tefnut'u³⁷ yaratmış, onlar Jeb ve Nut'u, her ikisi de Oziris, İzis, Seth ve Neftis'i dünyaya getirmişlerdir. Daha sonraları Hathor, Horüs, Thot, Anübis ve Maât gibi tanrı ve tanrıçalar da bu topluluğa eklenmiştir.

Böylece birer insan görünümünde ve insanın fizyolojik yapısında görülen tanrıların yaratıcısı olarak kabul edilen tanrı Rê'nin "insanların vücudunu gözyaşlarıyla yaptığı" "Ölümler kitabı"nda belirtilmiştir³⁸. Güneşin göz yaşları ancak ışın olabilir ve mısırlılar güneşten yayılan ışınları "Ucat" Horüs'ün gözleri³⁹ olarak adlandırmışlardır. S. Mayassis, "Horüs'ün gözünün kaynağını güneşten aldığını, ruhun nurunu temsil ettiğini ve Horüs'ün gözlerinin insanları ve herşeyi yarattığını, semai yüzdeki gözler açıldığında evreni gördüğünü ve böylece evrenin varolduğunu, gözyaşı dalgası gibi güneş ışınlarının evreni kapladığını, Horüs'ün gözlerinden gelen salguların insanlara ve tanrılara gerekli herşeye hayat verdiğini"⁴⁰ ifade etmiştir. Tabii ki Horüs'ün göz salguları -ki burada güneşin, tam tepede olduğu, Rê-Horakti durumunu göz önünde bulundurmak gerekir- hem cisimsel yaratıcılığı, hem de tanrısal ruhu temsil ediyordu, o halde, her bir varlıkta, maddesel ve ruhsal olarak güneşin enerjisinden bir parça bulunduğu dolayısıyla, sadece bu dünyada değil, öteki dünyada da tüm yaratıkların hayat kaynağı olduğu kabul edilmiştir. Buna göre dünyada tüm yaşamları güneşe bağlı insanların ruhu, öteki dünyada kutusal enerji olan güneşle birleşip veya özdeşleşip güneş gibi her gün yenilenerek sonsuz bir hayat sürmeye devam edecektir.

³⁵ Anka Kuşu Benu'nun Uben (doğmak) fiilinden türetildiği zannedilmektedir (Guy et M.F. Rachet, s. 199) Herodot'a göre 500 yıl yaşayan kırmızı ve altın tüylü kuştur. Mısır'daki rivayetler her 500 yılda bir Arabistan'dan hareketle Helipolis'e geldiğini bir yumurta şeklinde, mur'la sarılı babasını güneş mâbedinde gömülmek üzere bıraktığını ifade ediyorlardı (Herodotus, *The History*, trans. by George Rawlinson, London, 1952, s. 64).

³⁶ Textes des pyramides, par. 1659 anan Aleoandre Moret, s. 211.

³⁷ Şu ve Tefnut'un işeş ve tef (tükürmek) fiillerinden geldiği düşünülmektedir. (Françoise Dunand et Chr. Zivie-Coche, s. 65).

³⁸ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 65.

³⁹ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 188.

⁴⁰ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 66.

Görüldüğü üzere, Mısır'da yerel tanrıların üzerinde bir gücün olduğu düşünülmüş, bir yerde, Rê'nin benliğinde tanrısal bir birlik yaratılmaya çalışılmıştır. İlk safhada, tanrı Atum'la özdeşleştirilerek evrenin tanrıların oluşturduğu kutsal ailenin reisi olmuştur⁴¹. Bunun için de Rê'nin, özellikle yaratıcı rolü vurgulanmıştır. Bremner-Rhind⁴² papirüsünde zikredilen "Rê'nin varoluş yollarını bilmenin kitabı"nda güneş tanrısı Rê, evrenin senyörü olarak şöyle demektedir:

"Yaşamda belirlediğimde, hayat başladı. İlk defa hayata gelen olarak Varolan şeklinde belirdim. Varolanın oluş şekliyle varoldum. İlk tanrılardan önceydim, çünkü, ismim onlarınkinden önceydi, zira ilk zamanı ve ilk tanrıları yarattım".

"Onlar (tanrılar) doğmazdan önce, tek başıma, elimi kavuşturdum, Şu ve Tefnut'u tükürmezden önce ağızımdan yararlandım ve Tılsımdı benim adım".

"Sonra, kalbim etkili oldu, yaratma planı önümde belirdi, yalnız olarak yapmak istediğimi gerçekleştirdim. (Kalbimde) projeler tasarladım ve başka yaşam tarzı yarattım, ve Varolandan türeyen yaşam şekilleri pek çoktu. Çocuklar, çocuk şekliyle, dünyaya geldiler".

"Kendi vücudumla birleştim, kapalı elimle tahrik ettikten ve cinsel arzuyu elimle gerçekleştirdikten sonra, onlar ağızımdan düştü"⁴³. Bu metin tanrı Rê'nin tanrılardan önce varolduğunu, kendi kendini yarattığını, zamanın kendisiyle başladığını, tanrıları ve insanları yarattığını ifade etmekte ve yaratma usulünü anlatmaktadır. Zaten tanrı Rê hiyeroglif yazıda, tek bir hücre şeklinde tanımlanmaktadır.

Tanrı Rê, yaratma işlemini düzenleme ve gerçekleştirmede üç olağanüstü melekeden yararlanmıştır.

Bunlar:

- Sia : tanrının eserini yaratırken ki tasavvur
- Hu : yaratıcı ifade (kelam)

⁴¹ André Moret, *a.g.e.*, s. 211.

⁴² Bremner-Rhind Papirüsü: M.Ö. IV. yüzyılda yazılmış dini bir ayin olmakla beraber, öncekilerin geliştirilmesiyle kaleme alındığı zannedilmektedir (anan F. Dunand et C. Zivie-Coche *a.g.e.*, s. 57).

⁴³ S. Sauneron - J. Yoyotte, *la Naissance du Monde Sources Orientales I*, Paris, 1959, s. 49-51.

— Heka : yaratıcı kelim vasıtasıyla dünyayı yaratan tılsım^{44,45}

Her üç meleke bir insan gibi cisimlendirilmiş ve insan şeklinde kutsal varlıklar olarak görülmüştür, güneş gemisinde, gece gündüz, yeraltında ve gökyüzünde seyreden tanrı Rê'nin yanında yer almışlardır. "Sanduka Metinleri"nde Hu ve Heka'nın tanrının birer hizmetlisi gibi Rê'nin düşmanı olan yılanı altederek, tanrının hiçbir engel olmaksızın, yeniden ufukta belirmesini sağladıkları belirtilmiştir. "Kapılar Kitabı"nda ise Sia, güneş gemisinin dümeninde duran Rê'nin habercisi gibi görünmektedir⁴⁶.

Tanrı Rê'nin düzeni (Maât)

Yeri, göğü, tanrıları, insanları ve hayvanları yaratan "tanrı Rê için esas prensip, yarattığı eseri sürekli olarak iyi durumda, dengeli tutmaktır"⁴⁷ Bunu kızı tanrıça Maât sayesinde gerçekleştiriyordu. Maât başında bir deve kuşu tüyü bulunan bir tanrıçayla simgeleniyordu. Maât evrensel düzen, ilahi adalet ve insanlararası davranışlarda dürüstlük demektir⁴⁸. Tanrının koyduğu düzeni yürütmek ve sağlamak başta firavunlar olmak üzere tüm insanlara aittir ve sürekli gözetilmesi gerekir. Bir yerde tanrının adaletidir ve herkesin hareketlerini tanrının koyduğu kanunlara göre ayarlaması gerekmektedir. Gözünden hiç birşey kaçmayan tanrı Rê, bu dünyada, adaletin dağıtıcısı ve gözetmenidir⁴⁹. O halde başta firavun olmak üzere herkesin Rê'nin buyruklarına göre hareket etmesi gerekir. "Sanduka Metinleri"nde⁵⁰ yaratıcı, insanlardan tam bir itaat beklemektedir: "Her insanı yakınına eşit kıldım. Kötülük yapmamalarını emrettim (ama) kalpleri sözümü ihlal ettiler"⁵¹ demektedir.

Maât gerçek/adalet ikilisini ifade etmektedir. Evrenin çarkının dönmesiyle birlikte evrensel düzen, sosyal düzen, bireysel görev ve davranış,

⁴⁴ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 240.

⁴⁵ Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁶ Erik Hornung, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁴⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 294.

⁴⁸ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 151-153.

⁴⁹ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 148.

⁵⁰ Sanduka Metinleri: Her ne kadar Orta İmparatorluk devrinde (M.Ö. 2300-1800) sandukalar üzerine yazılan dini, ölümle ilgili yazıtlar olsa bile eski yazıtların devamı olması bakımından zikretmeyi uygun görmekteyiz.

⁵¹ *Textes des Sarcophages*, anan F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 72.

ölüm sonrası hayata tatbik edilir⁵². Bir yerde tanrı kanunlarının ölçüsüdür. İlk başta, firavunun esas görevi, eğer sosyal dengenin devam etmesini istiyorsa, Maât'ı uygulamak ve saydırmaktır. Zaten firavun öteki dünyada bu dünyada yaptıklarının hesabını verecektir. İcraatına göre yargılanacak, ya cezalandırılacak, yahut ta ebedi kutsal hayata katılarak ödüllendirilecektir⁵³, en önemli şey tanrı buyrukları doğrultusunda iktidarını sürdürmesidir. Eski imparatorluk devrinde bu sayede firavunla tebası arasındaki ilişkiler ayarlanmış, güçlü bir sosyal ağ kurulmuştur. Tüm insanlara ise tembel olmama, diğerlerine göre davranışını ayarlama tavsiyesinde bulunulmuş, böylece insanın bencillik ve açgözlülüğün önüne geçeceği ve hissizlikten uzaklaşmayacağı vurgulanmıştır⁵⁴. Her davranışa kurallar getirilmiştir.

Maât'ın bozulması halinde düzen bozulur, değerler inkar edilir şeklinde düşünülmüştür. Bu yüzden hem Eski İmparatorluk devrinde, hem de sonunda ortaya çıkan uzun karışıklıklar devrinden sonra kurulan Orta imparatorluk devrinde, tecrübe edilen karışıklıklara sebebiyet vermemek için bir takım öğretiler yazılmıştır. Bu öğretilerin en meşhuru "Ptahhotep öğretisi"⁵⁵ ve "Merikarê için öğretisi"⁵⁶ dir.

Maât'la yaşamak başta firavun olmak üzere tüm ölümlülerin endişesidir, bu yüzden, ilk önce insanların davranışlarıyla ilgili bir kavramdır. İlk başta insan tanrıya ibadet etmek, tapınaklar yaptırmakla yükümlüdür, zira başlangıçta "tanrı iradesine boyun eğeni bilir, tanrı için çalış, o da seni görecektir"⁵⁷. şeklinde düşünceler hakim iken daha sonraları, zamanla, "tanrı aşkına hareket edeni tanrı ödüllendirir" veya "kader ve kısmet tanrı vergisidir"⁵⁸ şekline dönüşmüştür.

⁵² F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 153.

⁵³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 131.

⁵⁴ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 152-153.

⁵⁵ Ptahhotep Öğretisi: Eski İmparatorluk devrinde V. Hanedanın sondan bir evvelki firavunu Cedkarê'nin veziri Ptahhotep tarafından yazılmış ve sonraki devirlerde yararlanılmıştır. İnsanın, sosyal durumu ne olursa olsun davranışlarında alçak gönüllü, dürüst olmasını tavsiye eden öğretilerdir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 212).

⁵⁶ Mërikarê için öğretisi: Orta İmparatorluk devrinde henüz prens olan Mërikarê için babası firavun I. Heti (Aktoes) tarafından yazdırılan firavunun yapması gereken siyasi, dini, sosyal, medeni konulardaki öğretilerdir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 160).

⁵⁷ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 155.

⁵⁸ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 155.

Bu yüzden Maât, idarecilerin ve tebanın hayatında önemli bir yer tutmuş ve asırlarboyu firavunlar kendilerini temize çıkarmak için “Maât’la yaşadıklarını” belirtmişlerdir.

Öteki dünya tanrısı olarak Rê

Tanrı Rê, sadece, yaratıcı tanrı olarak değil, aynı zamanda, dünyada insanların hayatının düzenleyicisi ve hatta insanların, özellikle Eski İmparatorluk devrinden itibaren, firavunların öteki dünyada eriştikleri tanrı olarak da görülmüştür.

Piramitler devrine gelinceye kadar, esas olarak Tinit devrinde (M.Ö. 3188-2815) mısırlıların inanışına göre insanın ruhu, ölümü sırasında, bedeni terketse bile, iyi bir şekilde muhafaza edilmesi şartıyla, tekrar cesede dönebilir şeklindeydi. O halde geride kalanların en kutsal görevi vefat edenin bedenini tahribattan korumaktı. Mezar “edebiyet evi” olarak adlandırılıyordu. Bu “ev”de ölünün geçmiş hayatıyla ilgili resimler, yazılar bulunması, bir yerde merhumun güzel bir şekilde hatıralarıyla öteki dünyadaki hayatını geçirmesi sağlanıyordu. Aynı zamanda sıvı ve katı yiyeceklerin muntazam bir şekilde konması da yaşamaya devam ettiği inancını güçlendirmekteydi. Bununla beraber ruhun her zaman mezarda kalmadığı, güneşin nurundan yararlanmak için bir kuş şeklinde dışarı çıkıp, doğanın bir parçası olabildiği de kabul edilmiştir. Ama ölümlerin esas yurdu “Duat” güneşi görmemektedir, zira zifiri karanlık bir dünyadır. Güneşin her akşam karanlıklar dünyasına inmesi gibi ölümlerin de bu dünyaya indiklerini ve kapkaranlık Batı dünyasında⁵⁹ yaşadıklarını tahayyül etmişlerdir⁶⁰. Bu yaşam sıkıntılı ve uyusuk bir yaşamdır ve ölümler bu durumlarından Duat’ın oniki bölgesi boyunca gece yolculuğunu yapan güneş gemisinin yaklaşmasıyla kurtuluyorlardı, “onları aydınlattığı zaman diliminde⁶¹ canlanıyorlar, zaman geçtikçe geminin uzaklaşmasıyla aydınlığın yok olmasıyla inlemeye başlıyorlardı”⁶².

⁵⁹ Batı Dünyası: Daha sonraları, bilhassa Yeni İmparatorluk devrinde güneşin battıktan sonra tekrar doğuda doğmasıyla bir benzetme yapılarak güneş gibi karanlık bir geceden sonra Nun’dan tekrar doğacaklarına inandıkları ve batıdaki ölümün geçici olduğunu düşündükleri için esas ebedi hayatın başlangıcı olan Batıyı “Güzel Batı” olarak adlandırmışlardır. Bir yerde Rê’ye kavuşmak en büyük sevinci, ideali teşkil etmiştir.

⁶⁰ Adolphe Erman, *l’Égypte des Pharaons*, Paris 1939, s. 69-70.

⁶¹ Mısırlılar bir günün 24 bölüm olduğunu tesbit etmişlerdir.

⁶² Alexandre Moret, *l’Égypte Pharaonique*, anan Albert Champdor, s. 70.

İşte, bu karanlık dünyayı idare eden, diğer ölümlüler gibi dünyevi hayatı son bulan tanrı Oziris'ti. Başlangıçta firavunlar kendilerinin bir zamanlar Mısır'ın hükümdarı olan Delta bölgesi tanrısı Oziris'ten geldiklerine inanıyorlardı. Oziris'in, güney tanrısı kötü kardeşi tanrı Seth tarafından öldürülüp, vücudunun ondört parçaya ayrılıp Mısır'ın çeşitli bölgelerine dağıtılmasından sonra karısı İzis, göz yaşları dökerek, aramaları sonunda vücudunun, bir parçasının dışında, bütün parçalarını bulmuş ve Anübis, Thot gibi tanrıların yardımlarıyla birleştirmiş, mumyalayarak ebedi bir varlık haline getirmiş, ağzının açılmasıyla uhrevi olarak canlandırılıp ölümsüzlüğü sağlanmıştı⁶³. Bu yüzden ölümler diyarının senyörü olmuş ve yer yüzünde oğlu Horüs yerini almıştır. Oziris, dünyada iken Mısır'ı nasıl idare ediyorsa karanlık dünyayı da aynı şekilde idare ediyordu. Huzuruna gelenlerin günahsız olması gerekiyordu. Böylece her ölen firavun kendini ebedi hayatı garantileyen Oziris'te bulur, yani onunla özdeşleşir ve isminin başına Oziris'inki ilave edilir, yani ikinci bir Oziris⁶⁴ olarak kabul edilirdi. Ayrıca "Oziris'in yaşadığı gerçek olduğu kadar, o da yaşayacaktır". "Oziris'in ölmediği gerçek olduğu kadar o da ölmeyecektir" şeklinde ifadeler kullanılırdı⁶⁵. Bu şekilde ölen firavunun hayatının sona ermediğine, aksine öteki dünyada Batıda⁶⁶, yeni bir hayata başladığına inanılırdı. Halefi olan firavun ise Oziris'in oğlu Horüs'ün himayesine girmiş olurdu. Tabii ki bu ölümsüzlük, Eski imparatorluk devrinde sadece firavun için geçerliydi, zira, bu dünyada tanrının görüntüsü olarak idarede bulunan firavunun öteki dünyada da aynı kadere sahip olacağı kabul edilmişti.

Öteki dünya konusunda da teoriler geliştiren Heliopolis din adamları, fikirlerini kabul ettirebilmek için işe yine firavunla başlayarak "tanrı Rê'nin, oğlu firavunu, ölümler tanrısının diyarından kurtarıp, onu kasvetli batıdan çıkarıp, parlak doğuya götürmek istediğini"⁶⁷ belirtmişlerdir. Bununla yer altı tanrısı Oziris'i ikinci plana atmış oluyorlardı ama Oziris efanesi mısırlıların zihninde o kadar yer etmişti ki, bunu tamamen söküp atacaklarına Oziris'i tanrı Rê'nin hizmetine alıp, değişik bir teori ortaya

⁶³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 244.

⁶⁴ Oziris: Bu inançlardan dolayı Oziris kültürünün her mabette uygulanması Oziris'i evrensel bir niteliğe büründürmüştür. Ölenler için Oziris kurtarıcı bir tanrı olarak görülmüştür.

⁶⁵ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 72.

⁶⁶ Batı: İnsanın ölümünün güneş batışına benzetilmesi dolayısıyla, genellikle, mezarlar Nil'in batı yakasından yapılmıştır.

⁶⁷ Textes des pyramides, par. 146, anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

sürdüler. Buna göre “Oziris, tanrı Rê sayesinde tekrar canlanmıştı⁶⁸, bundan böyle Rê mahkemesine o başkanlık edecekti”⁶⁹. Böylece Oziris, yer tanrısı özelliğinden çıkarılıp, Dokuzlu tanrılar grubuna sokularak bir gök tanrısı yapılmış ve bir yerde tanrı Rê tarafından göklerin hakimi olarak görevlendirilmiştir. O halde, bundan sonra ilk safhada, ölen firavun, Oziris ayin ve usulleriyle, ölümsüz olacak, arkasından Rê'nin âleminde yine ayinlerle hem Ka'sına⁷⁰ kavuşacak, hem de canlanacaktır. Batı bölgesinde ölümler vadisinde değil, gökte kutsal nur Rê'nin ışığında onunla birlikte sonsuz bir hayat sürecektir.

Mısırlılar için gökteki parlak yıldızlar ruhlardı veya dahası tanrı olmuş ölümlerdi⁷¹. Hatta geceleri ölümlerin lambalarıyla oturduklarına inanıyorlardı⁷². Kendilerinin de bir gün uzayda parlak bir ışık gibi olacaklarını düşünüyorlardı. Bunun yanında Rê'nin, evrensel sırta vakıf olanları veya iyi olanları (sevdiği kullarını) yanına aldığı biliyorlardı. Zira, yeryüzünde çok az değeri olan hayatın, mezarın kapılarının kapanmasından sonra bir güneş ışınından çıkan, şekilsiz başlangıç sıvısına dönüşeceğini yeni doğan bebeğin vücuduna güney güneşinin ışığının girdiğini ve ölümden sonra bu ışının ebedi tanrıya, ışığın kaynağı Rê'ye döneceğini düşünüyorlardı⁷³. Ama bunun için kurallar vardı, Rê yanına alacağı kimselerin bir ayıklamasını yaptırıyordu. Oziris'in başkanlığında, Thot ve Anübis'in gözetiminde, İzis ve Neftis'in koruyucu kanatlarının arasında, ölen kişilerin kalbi (şuur, dünyada yaptıkları) adalet ve gerçek tanrıçası Maât'la veya Maât'ı ifade eden bir tüyle tartılıyor, dünyevi hareketleri ölçülüyordu. İşte bu ölçüye göre, yani ölünün kalbinin hafifliğine göre “ölüler ya mahkeme canavarı⁷⁴ tarafından yutulacak ya da yaşayan ruh olarak aydınlığa çıkacak-

⁶⁸ Tanrı Oziris'in, tanrı Rê'nin emri üzerine Thot, Anübis ve İzis tarafından canlandırıldığı ve Heliopolis tanrılar mahkemesinde, kendisine karşı Seth tarafından yapılan ithamlar karşısında temize çıkarıldığı ortaya konulmuştur (Textes des Pyramides, par. 1523, 964 anan A. Moret, *le Nil*, s. 179).

⁶⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

⁷⁰ Ka: İnsanın öteki dünyadaki görüntüsüdür. Tanrıların yanına giden benliğidir, Ka ile besin kelimesi arasında benzerlik vardır. “Ka'nın yeryüzündeki insan gibi beslendiği belirtilmiştir” (Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 178).

⁷¹ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 73.

⁷² Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 72.

⁷³ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 73.

⁷⁴ Mahkeme Canavarı: Suçlu görülenler, herbiri “iç organları parçalayıcı”, “benliği yiyen” veya “kemikleri dağıtan” gibi dehşet verici adlar taşıyan 42 hakim tanrı tarafından cezalandırılıyordu.

tu, nura kavuşarak ödüllendirilecekti”⁷⁵. Böylece, kutsal mahkeme karşısında günahsız olduğu belirlenen ölü “maâ heru” (doğru, adil) ilan edilir⁷⁶, Rê'nin alemine girmeye hak kazanırdı ve hemcinsleri (tanrılar) arasında “imahu” (ulu) kişiliği ve kutsallığı kabul edilirdi. “İmahu” şartını yerine getirenlerin dolaştığı “Batı'nın kutsal yoluna götürülsün” kararı alınırdı⁷⁷.

Bundan sonra firavunun bütün organlarının yerini bulması ve yeniden canlanması gerekiyordu. Bu yeni hayatın esas yükümlüsü gök tanrıçası Nut⁷⁸ idi. Nut hakkında “Sana başını verir, kemiklerini getirir, organlarını birleştirir, kalbini vücudundaki yerine koyar”⁷⁹ denilirdi. Bu şekilde ölünün ruhuna, gücüne, benliğine tekrar kavuşması mümkün olurdu, yeni hayatına kavuşan firavun, bir kuş gibi veya bir gübre böceği şeklinde, ya bir merdiven, veya bir güneş ışını sayesinde göğe yükselir⁸⁰ ve Rê'nin alemine kabul edilirdi. Tanrıçalar İzis ve Neftis ve diğer “imahu”lar tarafından karşılanırdı. Tanrı Rê'nin izniyle diğer yolcuların (ölümsüzlerin) bulunduğu gece gemisine (Mesketit) biner karanlık dünyada ve gündüz gemisine (Mancit) biner, İalu (cennet) bahçelerinde gezinirdi. Gündüz gemisinin yol aldığı Okyanus⁸¹, dünya üzerinde eğilmiş gök tanrıçası Nut'un vücudu üzerindedir. Bu bölgede Mancit, doğudan itibaren İalu bahçelerine girer. İalu bahçeleri herkesin göremeyeceği, aşılması zor duvarlarla çevrilidir. Orada tahıllar bir insan boyundadır. Batıya geldiğinde gemi değiştirilir, Mesketit'e binilir, ölümsüz 17 yıldız tarafından çekilen gemi, yolcularıyla birlikte, yer altı nehrinde ilerlemektedir. Yolculuğun altıncı ve yedinci saatlerinde Horüs'ün dövdüğü, babası Oziris'e karşı ayaklanmış, her tipten, mısırlı, sami ırkından, zenci, insana rastlanmaktadır. Geminin yer altındaki seyri “Rê saatine” kadar sürer, bu senyörün gökte yükselmeye başladığı saattir. İşte bu saatte tanrı Rê insanların yaşamıyla ilgilenme-

⁷⁵ *Textes des pyramides*, anan Alexandre Moret, s. 241.

⁷⁶ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 195.

⁷⁷ VI. Hanedan devri Sakkara'dan bir yazıt, Çev. A. Roccati, anan F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 186.

⁷⁸ Nut: Başlangıçtan itibaren gök tanrıçası olarak güneşi “doğu ufkunda doğurduğu”, gece yuttuğu kabul edilmiştir. (*Textes des Pyramides*, par. 1688, 1835 anan A. Moret, Le Nil, s. 177) Kavis biçiminde eğilmiş, elleri batı toprağına ayakları doğu toprağına dokunan bir kadın şeklinde gösterilmiştir (Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 180).

⁷⁹ *Textes des Pyramides*, par. 835, anan Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 178.

⁸⁰ F. Dunand-C. Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 189.

⁸¹ Mısırlılar için Nil her yerde mevcuttur. Yeryüzünde bulunan Nil'in eşitinin gökyüzünde ve yer altında da bulunduğu inaniyorlardı.

ye başlar⁸². Böylece ölü, güneşin hareketini takibederek ilk önce batıya, yani karanlık dünyaya gider, sonra doğuda yeniden kendini başlangıç noktasında bulur⁸³. İşte bu yüzden ölümle ilgili mabedler ve mezarlar hep Nil'in batısında inşa edilmişti. Bir yerde güneşin battığı taraf ölüler diyarı olarak, yaratıcı tanrı Rê ile ilk buluştuğu yer olarak görülüyordu.

Heliopolis din adamları, ayrıca, ölü firavun kültünü güneş diski "Aton"a⁸⁴ dayandırarak, yani güneşin oğlu olarak görülen firavunun öldükten sonra, güneş diski ile kaynaşarak ölümsüzlüğe erişeceğini ortaya koymuşlardır. Tabii ki bu, ebediyet endişesi olan firavunda "sürekli hareket halinde olan kozmik hareketin sonsuzluğunu paylaşma" ümidini yaratıyordu. "Piramit Metinleri"nde ölü firavunun "güneşleştiğine" değinilmekte, hatta Orta İmparatorluk devrinde firavunun diskle birleştiği ve yaratıcının vücudunda eridiği kapalı bir şekilde⁸⁵ ifade edilmiştir.

Rê'nin Siyasi ve Din Etkinliği

IV. binli yıllarda Mısır'da biri kuzeyde (Delta bölgesinde), diğeri güneyde olmak üzere iki krallık bulunmaktaydı. Kuzeydeki krallığın başlıca tanrısı şahinle veya şahin başlı insanla temsil edilen Horüs'tü (mısırca Heru). Güneyinkinin ise eşek, köpek, sırtlan karışımı bir hayvanla ifade edilen Seth idi. III. binli yılların başlangıcında güney kralı Menes⁸⁶ Delta bölgesini idaresi altına aldı ve Memfis şehrini başkent olarak kurdu. Menes'ten başlamak üzere firavunlar tanrı Horüs'ün cisimlenmiş şekli olarak kabul ediliyorlardı. Bununla beraber II. Hanedan devrinin sondan bir evvelki firavunu Peribsen (2850 veya 2790) idaredeyken, iç karışıklıklar dolayısıyla, saray protokolünde tanrı Seth'in ismi Horüs'ünkinin yanında yer aldı. Çok geçmeden Horüs⁸⁷ taraftarlarının üstün gelmesiyle Seth, Hanedan

⁸² Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 202.

⁸³ Albert Champdor, *a.g.e.*, s. 73.

⁸⁴ Aton: Güneş diski Eski İmparatorluk devrinde öteki dünya ile ilgili teorilerde yer alırken XVIII. Hanedandan Ahenaton devrinde (M.Ö. 1380-1350) tek tanrı olarak kabul edilmesiyle Mısır'da büyük bir dini devrim yaşanmıştır.

⁸⁵ François Daumas, *a.g.e.*, s. 295.

⁸⁶ Menes: Mısır'ın birliğini ve I. Hanedanı kuran üç firavun ismi görülmektedir. Diğer kişi Narmer ve Aha'dır. Menes'in mitolojik bir varlık olabileceği de düşünülmektedir. veya ünvanlarının Horüs, Aha-Horüs, Narmer olması ihtimali de büyüktür (Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 21, 159, 174).

⁸⁷ Horüs ve Seth mücadelesinin dini ve siyasi tarafları vardır, bir yerde Delta Bölgesi ve Yukarı Mısır arasındaki iktidar kavgası ve tanrıların üstünlüğünü sağlama konusundaki rekabetten ileri gelmiştir. Kazanan taraf tanrısını tüm imparatorluğa benimsetmiştir.

an tanrısı vasfını ebedi olarak kaybetti⁸⁸. Böylece V. Hanedan devrine kadar firavunlar Horüs'ün oğlu ve hizmetlileri olarak idarelerini meşru kılıyorlardı⁸⁹ ve genellikle firavunlar Horüs, sazlık ve arı ülkesi kralı, Akbaba-Kobra, Altın Horüs gibi ünvanlara sahiptiler⁹⁰.

Buna paralel olarak II. Hanedan devrinden itibaren Heliopolis din adamları tanrı Rê ile ilgili teorilerini ortaya koydular. Tanrı Rê'ye yaratıcılık ve öteki dünya ile ilgili görüşlerin yanında efsanevi bir yaşam da maledilmiştir. Yılan Apopis veya başka devlerle temsil edilen bulutlarla, fırtınalarla, karanlıkla savaşır, zaferler elde eder, her yerde hayat bahşeder, otoriteyi, düzeni, adaleti sağlar, cömert ışınlarını bütün varlıklara eşit bir şekilde dağıtır⁹¹. Rê, batı ufkuyla ulaştığında, ölümler diyarında ölür ama bu geçici bir ölümdür, çünkü yeraltı ve karanlık güçlerinin üstesinden gelip, ertesi gün tekrar canlanacaktır. Rê dünyayı gece ve gündüz gemileriyle dolaşır, zira yeryüzünde bir Nil olduğu gibi gök yüzünde de Nil bulunmaktadır⁹². O halde evrendeki herşeyden haberdar bir tanrıdır.

Din adamları Mısır'daki siyasi çekişmelere ve etkinliklere son vermek, zaman zaman meydana gelen karışıklıkları önlemek amacıyla, bir yerde ne kuzeyin tanrısı Horüs, ne de güneyin tanrısı Seth doğrultusunda düşünerek herkesin, sabah, öğle, akşam gökyüzünde gördüğü ve hayatlarını düzene koyan tanrı Rê'nin kabulüyle, ülkede dini bir birliğin dolayısıyla siyasi bir birliğin sağlanacağı fikrini geliştirdiler. Bu yüzden ülkede etkili durumda olan Horüs'ü gözardı etmeyip, onu tanrı Rê'yle Rê-Horakti olarak özdeşleştirerek yine bir kuzey tanrısı Rê'nin üstünlüğünü yavaş yavaş tüm ülkeye kabul ettirdiler. Bu etkinlikleri II. III. IV. Hanedan devrinde giderek arttı, ama kanımızca esas olarak, ilk önce Rê'nin öteki dünya ile ilgili tarafı dikkatli çekmişti. Böylece II. Hanedan devrinde Neb-rê⁹³, Neferkarê, III. Hanedan devrinde Nebkarê, IV. nünkinde Didufrê,

⁸⁸ François Duamas, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁸⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 211.

⁹⁰ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 58.

⁹¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 208.

⁹² Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 208.

⁹³ Neb-rê : Rê'nin sözcüsü
 Nebkarê : Rê'nin Ka'sının (görüntüsünün, şuurunun) habercisi
 Neferkarê : Rê'nin Ka'sı güzeldir.
 Hafurê : Doğuşu Rê'ninkidir.
 Didufrê : Değişmezliği Rê'ninkidir.
 Baufrê : Ba'sı (ruhu) Rê'ninkidir.
 Menkaurê : Rê'nin Ka'ları yerleşiktir.

Hafurê (Kefren), Baufrê, Menkaurê (Mikerinos) olmak üzere pek çok firavun içinde Rê olan isimler aldılar.

Yine III. Hanedanın ilk firavunu olan Cozer (Neteryerhet)⁹⁴ Horüs'ün hizmetlisi veya ondan gelen firavun olduğunu kabul ettiği gibi, aynı zamanda Rê-Nubti (Rê altındır) ünvanını alarak Rê'ye bağlı olduğunu göstermiş ve o zamana kadar zaman zaman ünvanlarda yeralan Seth'i gözden düşürmüştür. Ondan sonraki firavun, Horüs'ün üstünlüğünü belirtmek amacıyla, ünvanını Hor-Nubti'ye çevirmiştir. Bununla beraber Mısır dilinde Nub'un altın anlamına gelmesi dolayısıyla Hor-Nub, Hor altındır, Hor parlaktır şeklinde düşünülmüş ve güneş altın gibi parlak olduğu için ünvanın yine de güneş kökenli olduğu kabul edilmiştir⁹⁵.

Cozer'le birlikte, firavunların isimleri bir yuvarlak içine yazılarak, ülkede bir yenilik ortaya atılmıştır. Daha sonraları enlemesine silindirik şekline (fişek, mısırca Şenen) yani "güneş diski (Aton)'nin çevrelediği her şey" anlamına gelen şekle dönüştürülmüştür. Bundan da firavunun iktidarının, güneşin doğduğu ve battığı yer arasında, yani tüm bölgelerde geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Yani güneşin, firavunun görünümü altında, dünyayı idare ettiği anlatılmak istenmiştir⁹⁶.

Kanımızca tanrı Rê, esas olarak. Cozer'den itibaren (M.Ö. 2815) benimsenmeye başlanmıştır. Her ne kadar mimarı İmhotep⁹⁷, ilk önce, mastaba şeklinde (yeraltı mezarı) mezar yapmayı planladıysa da, sonradan planını değiştirerek "Benben'i, Rê-Atum'un üzerinden yükseldiği taşı andıran, yedi basamaklı ilk pramidi inşa etmesi bakımından onun Heliopolis dinini benimsediği hatta firavunu etkilediği anlaşılmaktadır. Ayrıca Cozer'in kutup yıldızına bakan bir heykelinin de bulunması, firavunun, yaratıcı tanrı Rê'nin yanındaki yıldızlardan biri olmak arzusunu taşıdığıının en büyük kanıtıdır.

Heliopolis din adamlarının etkisi, ağırlıkla hissedildiği, IV. Hanedan devrinde (M.Ö. 2700) görülmeye başlamıştır. IV. Hanedan'ın kurucusu Snefru devri, siyasi ve kültürel açıdan, parlak bir devir olarak görülmekte-

⁹⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 552.

⁹⁵ Alexandre Moret, *Le Nil*, Paris 1926, s. 212.

⁹⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 213.

⁹⁷ İmhotep: Orta İmparatorluk devrinden itibaren aydın kişiliği olduğu için anılmıştır. Heliopolis dinini benimsediği mezar yapımında yaptığı değişiklikten anlaşılmaktadır. Heliopolis tanrı Rê'nin mabedinde Baş rahip olduğu zannedilmektedir (Barbara Watterson, *The Gods of Ancient Egypt*, London 1984, s. 167). Asırlar sonra tanınmıştır.

dir. Snefru kendisine ikisi Daşur'da, biri Meydum'da olmak üzere, üç piramit inşa ettirmiştir⁹⁸. Bundan da Snefru'nun da tanrı Rê'yi benimsediği anlaşılmaktadır. Her ne kadar eşkenar dikdörtgen piramitler Cozer'inkini andırmıyorsa da, henüz yeni dinin gereksinmelerini tam olarak tatbik etmeye ehil olmadıklarını göstermektedir, belki de Snefru'nun üç pramit yaptırmasındaki sebep, yapı tarzını beğenmediğinden, bir yenisinin yapılmasını istemesindenidir. Bununla beraber bir tanesinin "Snefru oradan yükseliyor"⁹⁹ ibaresini taşıması Snefru'nun tanrısı Rê'ye ulaşmak emelinde olduğunu göstermektedir.

Ortaçağ Avrupa'sında kilisenin günlük hayatta, sanatta ve mimaride görülen etkisi gibi Mısır'da da mimari ve sanat eserleri esas olarak dinin etkisi altında gerçekleştirilmiştir. Eserlerin yapılmaya başlanmasından önce sanatkarlar ve hatta firavunun kendisi yapılacak eserlerin dini gereksinmelere tam olarak uygun olmasını sağlamak için din adamlarından bilgi alıyorlardı. Bir yerde, sanatkarlar dinin sırlarını öğrenerek dine girmiş oluyorlardı, böylece ortaya konulan mimari eser veya sanat eseri "o günün hayatını ebediyete dönüştürmüş oluyordu"¹⁰⁰. Orta İmparatorluk devri sanatkarlarından biri, şimdi Louvre müzesinde bulunan mezar taşında: "Kutsal kelamın sırrını, dini törenlerin usullerini biliyorum ... sanatımda yetkili bir kişi, ilmimle ayrıcalıklı bir insanım" demiştir. Bir diğeri ise Leyde'de bulunan mezar taşında, kendisinin "Altın Mâbet"e kutsal resimler yapmak üzere kabul edildiğini, "tanrılarla ilgili hiçbir şey benden gizlenmedi, kutsal sırta vakıf bir rahibim. Rê'yi tüm şekilleri altında gördüm" şeklinde ifade etmiştir. Firavun Neferhotep'in ise bir tanrıya verilecek şekli anlamak için Heliopolis'e gittiği ve "yeryüzünde diktirilecek anıtlarda, eskiden tanrıların konseyde aldıkları karara göre hangi şekilde görünmek istediklerini" bilmek için din adamlarına başvurduğu belirtilmiştir¹⁰¹.

Mısır'da, genellikle, merkezi idarenin kuvvetli olduğu devirlerde sanatsal yönden muazzam eserler yapılmıştır. IV. ve V. Hanedan devirleri en güzel örnekleridir. Bu aynı zamanda Eski İmparatorluğun en güçlü olduğu devirdir. Bu devir firavunları Keops (Hufu)'tan başlamak üzere muazzam mezarlarıyla, tapınaklarıyla Heliopolis din adamlarının teorilerini tatbik etmişlerdir. Bunlardan Keops, Kefren ve Mikerinos'unukileri en meş-

⁹⁸ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 238.

⁹⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 432.

¹⁰¹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 433.

hurlarıdır. Bugün bile bilim adamlarının yapım sırrını çözemedikleri bu dev anıtlar, aslında, tanrı Rê'nin büyüklüğünü anlamış ve ölünce onun yanında yer alacağını ümitetmiş firavunlar tarafından, her türlü maddi ve insani zorluğa rağmen, yaptırılmıştır. Bu piramitlerin herbiri "Piramit Metinleri"nde de belirtildiği üzere göğe doğru, tanrı Rê'ye doğru yükselen merdivenlerdi. "Şekil olarak bir bulutun arkasından yayılan güneş ışınlarını hatırlatmakta idi"¹⁰². Belki de, en büyüğü 147 en küçüğü 137 metre yükseklikteki bu anıtlardan her biri güneşin hergün üzerinden yükseldiği Benben'i simgeliyor veya doğrudan doğruya güneşi temsil ediyordu. Bunlardan Keops'un piramidi¹⁰³ "Keops'un Ufku" olarak adlandırılıyordu¹⁰⁴, ufukta ise ancak tanrı Rê görünebilirdi, zira Keops inandığı tanrı adına bütün mabetleri kapattırılmış ve mısırlıların diğer tanrılara adaklar sunmalarını yasaklatmıştı¹⁰⁵. Keops, ayrıca güneşin gündüz ve gece seyrine katılabilmek için de piramidin yanına gemi koydurmuştur.

Bunun yanında Kefren, gizemli Sfenksi (mısırca Şespanh — yaşayan heykel) yaptırmıştır. Kefren'in yüzü olmakla beraber Heliopolis din adamlarının etkisiyle Atum'la¹⁰⁶ özdeşleştirilmiştir. Böylece batan güneşi ifade etmektedir¹⁰⁷. Vücudu ise aslan şeklindedir. Yüzü güneşin battığı yöne çevrili olduğu için ölümler diyarının bekçisi olarak görülmektedir. Zira güneş batıda batmaktadır, ölümler ise Nil'in batısına gömülmekte idi. Aynı zamanda, batan güneşten sonra yeni bir güneşin Rê-Hepri'nin çıkması dolayısıyla ölümden sonra yeniden canlanmayı ve hayata dönüşü de ifade etmektedir, bu yüzden Yeni İmparatorluk devrinde "Ufuktaki Horüs" olarak adlandırılmıştır. Firavunun ölünce firavun-güneş olacağı onunla birlikte ufukta görüneceği fikri yaygınlaşmıştır¹⁰⁸.

¹⁰² Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 214-215.

¹⁰³ Keops piramidinin inşası için her meslekten insan işe koşulmuş ve 30 yıl boyunca her üç ayda bir ekiplerin değişmesi şartıyla 100.000 kişi çalıştırılmıştır. 20 yıl boyunca bütün hazinesini tükettiği gibi gelir elde etmek için kızını da çalışmaya zorlamıştır. Halk ancak Mikerinos devrinden rahatlamaya başlamıştır (Herodotus, *a.g.e.*, s. 75-76).

¹⁰⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁵ Herodotus, *a.g.e.*, s. 75.

¹⁰⁶ Orta İmparatorluk devrinde, aslında firavunu gösteren ama Atum'u ifade eden sfenksler ölümle ilgili tapınaklarda yaygınlaşmıştır. Hiksoslar da Sfenks'i benimsemişlerdir. Yeni imparatorluk devrinde mabede giden yol boyunca karşılıklı iki sıra halinde yapılmıştır (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 240).

¹⁰⁷ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 240.

¹⁰⁸ Wolfhart Westendorf, *l'Égypte ancienne*, trad. par Sonia de la Brêlie, Lausanne 1970, s. 45.

Görüldüğü gibi, Heliopolis din adamlarının etkisi esas olarak IV. Hanedan devrinde (M.Ö. 2700-2600) görülmeye başlamıştı. Kanımızca bu etki özellikle öteki dünya ile ilgili görüşler konusunda olmuştu. Gize'deki piramitlerin yapımında güneş kültünün sembolü olan ve piramidal bir şekilde biten dikilitaş bir örnek teşkil etmişti. Rê-Atum'un kaos'un üzerinde yükseldiği tepeyi merdiveni hatırlatıyordu¹⁰⁹.

Rê'nin İmparatorluk tanrısı olması ve Rê tapınakları

Sahurê¹¹⁰ ile başlayan V. Hanedanın idareye gelmesi yine Heliopolis din adamlarının sayesinde olmuştur. Ortaya koydukları kuramlar sayesinde, V. Hanedanın ilk üç firavunu Sahurê, Neferirkarê ve Niuserrê kardeşlerin Sahebu¹¹¹ şehri Rê'si ile Rê rahiplerinden biriyle evli bir kadından olduklarını ileri sürerek, hakları olmadığı halde sırayla idareye gelmelerini sağlamışlardır¹¹². Bu yüzden bu devir firavunlarının hiç biri dini görev yüklenmemekle beraber, tanrının yer yüzündeki temsilcisi, Rê'nin oğlu olarak adlandırılmışlardır. O zamana kadar firavunların Horüs'ten geldikleri kabul edilirken ve isimleri arasında "iki krallığın senyörü", "Horüs" bulunurken bir de Rê'nin oğlu ünvanı da eklenmiştir. Tabii, aslında Rê'nin Rê-Horakti olarak da adlandırılmasının sonucunda Rê, Horüs'ü benliğinde taşımış oluyordu. Böylece imparatorluk tanrısı olarak Rê benimsenmiş oldu.

Bu devir firavunlarından Sahurê ve Neferirkarê'nin iktidarları kısa sürmüştür. Niuserrê ise 30 yıldan fazla iktidarda kalmış ve imparatorluk en parlak devrine ulaşmıştır. En son firavun Unas'ın idaresi 30 yıl kadardır¹¹³.

V. ve VI. Hanedanlar devrinde yaptırılan piramitler, aslında bir öncekine nazaran sönük kalmaktadır. Yükseklikleri en fazla 30-50 m. kadardır¹¹⁴. Bu devir firavunları arasında kudretli olanları vardı. Muazzam me-

¹⁰⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 239.

¹¹⁰ Bazı eserlerde V. Hanedan ilk üç firavunu sırasıyla Userkaf, Sahurê ve Neferirkarê olarak geçmektedir. Ama kanımızca Sahurê'nin Rê'nin oğlu anlamını taşıması dolayısıyla ilk firavunu olduğu fikrini güçlendirmektedir.

¹¹¹ Sahebu: Kahire'nin kuzey batısında bulunan bir şehirdir.

¹¹² Efsaneye göre tanrı Rê doğuma bizzat nezaret etmiştir. Yarı tanrı çocuklardan her biri "güçlü, kuvvetli" ve "vücut öğeleri altındadır" yani güneş rengindedir (A. Moret, *le Nil*, s. 181).

¹¹³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 238.

¹¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 239.

zarlar yaptırabilirlerdi, ama bir taraftan IV. Hanedan devrinde her meslekten insanın piramitlerin yapımında kullanılması dolayısıyla ülkenin ekonomik hayatı felce uğramıştı. Bu deneyimin yanında “aşırı davranıştan bıkmışlardı”¹¹⁵ veya belki de Rê'nin büyüklüğü karşısında firavun, onun oğlu olarak ikinci plana düşmüştü, sadece tanrısının buyruklarını yerine getirmekle yetinmek ve Rê'yi hoşnut etmek en büyük emeliydi.

Piramitler hacim bakımından küçülmekle beraber, Mısır'ın çeşitli bölgelerinde, özellikle Heliopolis, Memfis, Abusir'de daha büyük bir önem taşıyan güneş tapınakları diktirmişlerdir. Bu tapınakların herbiri firavunun Rê'ye sevgi, saygı ve inancının birer kanıtı olmuştur ve her biri “Rê'nin tercih ettiği yer”, “Rê'nin neşesi”, “Rê'nin memnuniyeti” gibi ayrı isimler taşımaktadır¹¹⁶. Tanrı Rê'nin bütün haşmetiyle görülebilmesi için üstü açık yapılmıştır. Esas tapınak, dikdörtgen şeklinde, alçak duvarlarla çevrili bir avlunun batı kısmında inşa edilmiş, taban çevresi 40 m. yüksekliği 30 m. olan bir kaidenin üzerine dikilmiş 36 m. yükseklikteki dikilitaştan ibarettir¹¹⁷. Benben adını taşıyan dikilitaşın piramidal uç kısmı, başlangıç ummanında beliren Rê-Atum'un üzerinde kendi kendini yarattığı tepeyi temsil ediyordu¹¹⁸. Dikili taşın tepesi altın kaplama idi ve her sabah yükselen güneşin ışınlarıyla ilk parlayan yerd. Dikili taşın bulunduğu platform üzerinde güneşe kurban adanırdı¹¹⁹. Ayrıca tapınağın yanında tuğladan yapılmış güneş gemisi bulunurdu. Buna ilaveten küçük bir havuz (Kebhu) bulunurdu, Kebhu başlangıç ummanı Nun'un simgesiydi ve tan vakti doğan güneşin yüzünü Nun'un suyunda yıkayacağı ve parlayacağı düşünülürdü¹²⁰. Zaten güneş kültü, her sabah, arınma işlemini gerektiriyordu. Bu ayınle ilgili kısım “sabahın evi” olarak adlandırılırdı, bunun sebebi ise faydalı, yaşam için gerekli ışınlarını dağıtan güneşin sabahleyin doğmasının önemini belirtmekti. Ayrıca, doğan güneşe, öğle güneşine, akşam güneşine ilahiler okunarak sunaklarda bulunulurdu¹²¹.

V. Hanedanın son firavunu Unas'tan itibaren VI. Hanedanın son firavunu II. Pepi'ye kadar inşa edilen bütün piramitlerin alt bölmelerinin

¹¹⁵ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 81.

¹¹⁶ Adolphe Erman, *a.g.e.*, s. 84.

¹¹⁷ G. Maspero, *a.g.e.*, s. 327.

¹¹⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 294.

¹¹⁹ Adolp Erman-Hermann Ranke, *Aegypten und aegyptisches Leben*, Tubingen, 1923, s. 321. Bu kısım ile ilgili çev. Doç. Dr. Gümeç Karamuk.

¹²⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 245.

¹²¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 246.

duvarlarına, dini törenlerin usulünü yansıtan “Piramit Metinleri” yazılmıştır. Bu metinler için çeşitli konularda duaları içeren ilk ayetler yazıtı da diyebiliriz. Bu dualar sayesinde firavunun öteki dünyada göğe yükseleceğine ve tanrı Rê’ye kavuşacağına ve diğer tanrıların yanında yer alacağına inanılıyordu. Böylece firavunun kaderinin diğer ölülerden farklı olduğu vurgulanmış oluyordu. Yine bu metinlerde Oziris kültünün etkileri görülmüş ve İalu (Cennet) bahçeleri tasvir edilmiştir. Bu dualar piramitlerin yanında bulunan cenaze ile ilgili tapınaklarda, her gün tekrarlanan sunaklar sırasında okunuyordu¹²². Bu metinlerin bulunduğu bölmelerin tavanlarında koyu mavi bir fon üzerinde yıldızların bulunması mezarların bu dünya görünümüne göre yapıldığı, ayrıca sandukanın firavunun sarayının bir imajı olması ile piramidin evrenin küçük bir örneği olarak telakki edildiği gözlenmektedir¹²³.

Din Adamları ve Tapınaklar

Rê din adamlarının esas görevi, güneş ve yıldızları gözlemek ve incelemektir. Bu yüzden, baş rahiplerine “büyük gözlemci” deniliyordu. Göğün sırlarını bilen kişiler olarak astronomi ile ilgili araştırmalar yapıyorlardı¹²⁴.

V. Hanedan firavunları sadece pramitler ve güneş tapınaklarının yapıyla ilgilenmemişler, aynı zamanda tüm Mısır’da bölgesel tanrılar adına da tapınaklar yaptırmışlardır. Tapınakların bakımını sürdürmek için din adamlarına araziler bahşetmişlerdir. Ayrıca çiftçi ve zenaatkarları kült adına çalıştırmışlardır. Elde edilen bütün gelirler tapınakların bakımına ayrılmış, dolayısıyla, din adamlarının eline geçmiştir.

Buna paralel olarak Abidos ve Koptos’taki küçük çaptaki tapınaklardan elde edilen metinlere göre firavunlar, büyük ve küçük tapınaklara “dokunulmazlık yasası” denilen imtiyazlar tanımışlardır¹²⁵. Böylece tapınaklara ait araziler ve din adamları emniyet altına alınmışlardır. Bu imtiyazlar Eski İmparatorluğun sonuna kadar gittikçe artmış ve yavaş yavaş rahipler sınıfı zenginleşerek bir oligarşi oluşturmuş, hatta resmen firavun adına tapınaklara ait malların yöneticisi durumundayken sahibi olmaya başlamışlardır. Bundan başka din adamları babadan oğula geçen, aristok-

¹²² Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 126.

¹²³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 258.

¹²⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 248.

¹²⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 248.

ratik bir sınıfı oluşturmuşlardır¹²⁶ ve firavundan bağımsız davranmaya başlamışlardır.

Bu bağımsızlık hareketi VI. Hanedan devrinde din adamlarından kraliyet görevlilerine yaygınlaşmış, bilhassa vilayetlerde firavunun idaresine karşı bir tehlike arzutmeye başlamıştır. Bu devrin valileri gerçek kral naibi gibi hareket ediyorlardı. Firavun adına arazileri idare ediyorlar, adaleti yerine getiriyorlardı, ayrıca kurdukları, imparatorluk ordusuna destek veren, milis kuvvetlerine kumandanlık ediyorlardı. Bu görevliler, hem görevlerinden dolayı firavundan bazı imtiyazlar elde etmişler, hem de mal mülk edinmişlerdir. Din adamları gibi onlar da dokunulmazlık yarasından yararlanarak yeni şehirler kurarak civar bölgelerden çiftçileri, zenaatkarları kendi vilayetlerine çekmişler, bu şekilde aktif bir bölgesel siyaset gütmüşlerdir.

Aslında bu devir firavunları, pek çoğunun uzun iktidarına¹²⁷ rağmen, zayıf kalmışlar, zira, genellikle dış sorunlarla (Suriye ve Sudan) ilgilenmişlerdir. Bilhassa II. Pepi'nin 6 yaşında idareye gelip 100 yaşına yakın bir zamana kadar süren idaresinin başlangıcında ve sonlarında güneydeki güçlü aileler merkezi idareyle bağlarını koparıp eyaletlerde feodal yapıyı oluşturmuşlardır, hatta küçük çapta da olsa kendi ordularını kurmuşlardır¹²⁸.

Bundan sonra valilik görevi de babadan oğula geçmeye başlamış ve hatta IV. Hanedandan beri olduğu gibi, valiler, firavunun mezarının yanında gömüleceklerine, kendi bölgelerinde mezarlar inşa ettirmişlerdir. Bu şekilde, idari yönden kendilerini firavuna eşit görmelerinin sonucu olarak bu defa, firavunun öldükten sonra tanrı Rê'ye kavuşması ve tanrının gemisinde gökte dolaşması fikrini benimsemişler,¹²⁹ kendilerine maletmişler ve hatta "Piramit Metinleri"ni taklit ederek, mezarlarına ölümle ilgili formüller yazdırmışlardır.

Aslında VI. Hanedan firavunları güney valilerinin kuvvetlenmesi karşısında bir taraftan "dokunulmazlık yarası"ni yürürlükten kaldırmaya çalışırken, diğer taraftan da güneyin 22 valisini elde tutabilmek için "güney idarecisi" adı altında valiliklerin hepsini içeren bir genel valilik tesis etmişler-

¹²⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 249.

¹²⁷ Bunlardan Teti, 30 yıl I. Pepi 20 yıldan fazla, Merenrê pek bilinmemekle birlikte II. Pepi 80-90 yıl kadar idarede kalmıştır.

¹²⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 250.

¹²⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 253.

dir, ama sonunda, bu görev de valilerin eline geçmiştir. Böylece, hem din adamları hem de valiler firavun idaresine karşı hareket ederek merkezi otoriteye zarar vermişler, dolayısıyla devletin gücünü sarsmışlardır¹³⁰. II. Pepi'nin çok uzun iktidarı ve yaşlılığı dolayısıyla tam bir anarşi devri yaşanmıştır.

VI. Hanedandan sonra siyasi durum o kadar karışmıştır ki idareyi ele alan VII ve VIII hanedanlar devrinde idareye kaç firavunun geldiği bilinmemektedir¹³¹. Asillerin ve rahiplerin elde ettikleri imtiyazların sonucu olarak ülke parçalanma yoluna girmiştir. Başlangıçta halk, idari sınıfın yaptıklarına seyirci kalmakla beraber, sonradan, durumdan yararlanarak, fırsatları değerlendirerek, zenginleşmeye çalışmıştır. Bu yüzden asayiş bozulmuş, zirai çalışmalar aksamış, dolayısıyla açlık ve kıtlık baş göstermiştir. Devlete ait yerler yağma edilmiş, hiç bir devlet görevlisi, zenaatkar çalışmaz olmuş, yabancı ülkelerle her türlü ticaret felce uğramıştır¹³². Delta bölgesinin savunması zayıflamış, içteki karışıklıklar yetmiyormuş gibi Mısır'ın doğusundan gelen asyalılar ülkeyi istila etmeye başlamışlardır.

Mısır tam bir kaos içine düşmüş, hem kraliyet idaresi herşeyini kaybetmiş, hem de hiç bir şekilde sınıf farkı kalmamış, zenginler fakirleşmiş, eski fakirler zenginleşmişlerdi. Firavunlar, asiller, devlet görevlileri tüm saygınlıklarını yitirmişlerdir. Bunun sonucu olarakta halk, sadece firavuna ait olan, öteki dünya ile ilgili imtiyazı paylaşma çabasına düşmüştür. O zamana kadar, herkesin bu dünyada hizmetinde bulunduğu firavunun, öteki dünyada da hizmetinde olacağına ve onunla birlikte, onun himayesi altında, ebediyete ulaşacağına, sonsuz bir hayat yaşayacağına inanıyorlardı. Zaten bunun için değilmiydi ki dev piramitlerin yapımında tüm tebanın katkısı olmuştu. İşte bu karışık durumda, firavunla beraber ölümsüzlüğü paylaşmak yeterli olmadı, o zamana kadar bir sır gibi gizli tutulan ayınlar açığa çıkarıldı ve mezarlar, heykeller, dualar gibi ebedi hayatı sağlayan herşey ele geçirildi.

XI. Hanedanla birlikte, -ki artık güney tanrısı Amon imparatorluk tanrısı pozisyonuna yükseltilmişti ve tanrı Rê sadece öteki dünyadaki üstünlüğüne devam ediyordu, tekrar düzenin sağlanmasıyla, XII. Hane-

¹³⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 252-253.

¹³¹ Firavunların kronolojik bir sıralamasını yapan yunanlı rahip ve tarihçi Maneton'a (M.Ö. III.y.yıl) göre VII. Hanedanın 70 firavunu ancak 70 gün idarede kalmışlardır (Alexandre Moret: s. 254).

¹³² Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. 256-257.

dan devrinde, resmi olarak, halkın da ölümle ilgili usüllerden yararlanmasına izin verildi. Böylece Eski İmparatorluk piramitleri duvarlarında bulunan metinlerden bir kısmı kopye edildi¹³³. Bununla beraber, bu dini derlemeler firavun için geliştirilmişti ve tüm insanlığa tatbik edilecek gibi değildi, bu yüzden M.Ö. 2000 yılı civarında “Piramit Metinleri”nden esinlenerek herkese geçerli olabilecek cenaze ile ilgili metinler yazılmaya başlandı. İlk safhada yazılan “Sanduka Metinleri”nde “Piramit Metinleri”ndeki ölümsüzlüğe kavuşma fikirleri ve yolları yansıtılarak firavunla diğer ölümlüler arasında doğal bir fark olmadığı gösterilmiş oldu. Aslında, “hangi tanrı olursa olsun ölümden kurtulmak için insanın tek bir çaresi vardı, o da tanrı olmak”¹³⁴, ama bunun tanrı Oziris’in eşliğinde, yüce tanrı Rê’nin ebedi seferine katılmakla gerçekleşeceği inancı bulunuyordu.

¹³³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 259.

¹³⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 260.

- Champdor Albert, *Le Livre des Morts*, Paris 1963.
- Daumas François, *La Civilisation de l’Égypte Pharaonique*, Paris 1967.
- Dunand Françoise - Zivie-Coche Christiane, *Dieu et Homme en Égypte*, Paris 1991.
- Eggebrecht A., *l’Égypte Ancienne*, Paris 1988.
- Erman Adolphe, *L’Égypte des Pharaons*, Paris 1939.
- Erman Adolf - Ranke Hermann, *Aegypten und aegyptisches Leben*, Tübingen 1923.
- Herodotus, *The History*, trans by George Rawlinson, London 1952.
- Hornung Erik, *Les Dieux de l’Égypte*, Paris 1986.
- Maspero G., *L’Archéologie Égyptienne*, Paris 1887.
- Maspero G., *Causeries d’Égypte*, Paris 1907.
- Maspero G., *Ruines et Paysages d’Égypte*, Paris 1914.
- Meyer Eduard, *Histoire de l’Antiquité*, tome II. trad. par. Alexandre Moret, Paris 1914.
- Montet Pierre, *l’Égypte Éternelle*, Paris 1970.
- Moret Alexandre, *Le Nil et la Civilisation Égyptienne* Paris 1926.
- Moret Alexandre, *Histoire Ancienne*, tome I., Paris 1929.
- Moret Alexandre, *Histoire Ancienne*, tome II., Paris 1936.
- Rachtet Guy et M.F., *Dictionnaire de la Civilisation Égyptienne*, Paris, 1968.
- Roccati Alessandro, *La Littérature Historique sous l’Ancien Empire Égyptien*, Paris, 1982.
- Sauneron S., — Yoyotte, J., *La Naissance du Monde, Sources Orientales I*, Paris, 1959.
- Watterson Barbara, *The Gods of Ancient Egypt*, London 1984.
- Westendorf Wolfhart, *L’Égypte Ancienne*, trad. par Sonia de la Brèlie, Lausanne 1970.